

ДОСЛІДЖЕННЯ

ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКА

Раритетні енциклопедичні та довідкові видання 15–18 ст. у фонді відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

The Encyclopedia Herald of Ukraine

2023. Vol. 15

DOI: 10.37068/evu.15.2

Article history:

received 24/10/2023

accepted 19/12/2023

published 20/12/2023

Citation: Kovalchuk, H. (2023).

Encyclopedias and lexicons of the 15–18th centuries in the collections from the Old and Rare Books Department of the Vernadsky National Library of Ukraine. *The Encyclopedia Herald of Ukraine*, 15, 9–24.
<http://doi.org/10.37068/evu.15.2>

© 2023 Author

This is an Open Access article, distributed under the terms of the Creative Commons Attribution licence, which permits unrestricted re-use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.



ISSN 2706-9990 (print)
ISSN 2707-000X (online)

Галина Ковальчук

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського,
Київ, Україна

ORCID: 0000-0001-8843-9584

Email: kovalchuk.nbuuv@gmail.com

Резюме

Мета статті – описати стародруковані енциклопедичні та довідкові видання, що зберігаються в різних колекціях відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (НБУВ) – інкунабул, палеотипів, іноземних стародруків, рідкісних видань, видань “гражданським” та кириличним шрифтом. У більш широкому сенсі – привернути увагу фахівців до цих призабутих книжкових пам’яток минулого, по можливості повернути їх у науковий обіг. Найбільшу кількість становлять іноземні стародруки, але подано також інформацію про вітчизняні видання. Методика дослідження полягає в описі відповідних книг, з’ясуванні їхнього значення в тогочасному суспільстві, визначенні видань згідно з типологічною класифікацією енциклопедично-довідкової літератури. Для подальшої наукової роботи з цими джерелами опис кожної пам’ятки супроводжує шифр зберігання у відділі. Матеріал структуровано в хронологічному порядку. Результати дослідження свідчать про значну кількість та історичну значимість енциклопедичних і довідкових видань 15–18 ст. у фондах лише одного спеціалізованого відділу НБУВ. Доцільним є продовження вивчення примірників енциклопедичних видань 19 – початку 20 ст. у фондах відділу стародруків та рідкісних видань, а також вивчення стародрукованої енциклопедичної літератури у фондах інших спеціалізованих відділів НБУВ.

Ключові слова

стародруки, давні довідкові видання, енциклопедії минулого, відділ стародруків та рідкісних видань, Інститут книгознавства, НБУВ.

Encyclopedias and lexicons of the 15-18th centuries in the collections from the Old and Rare Books Department of the Vernadsky National Library of Ukraine

Halyna Kovalchuk

Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine

ORCID: 0000-0001-8843-9584

Email: kovalchuk.nbuiv@gmail.com

Abstract

The article presents the old printed encyclopedic and reference editions stored in different collections of the Old and Rare Books Department of the Vernadsky National Library of Ukraine (VNLU) – incunabula, paleotypes, foreign old books, rare editions, editions in civil and Cyrillic font. The largest number among them is foreign old printed books, but information on domestic editions is also provided. The main goal of the publication is to draw the attention of specialists to these forgotten book monuments of the past and, if possible, to return them to scientific circulation. The methodology of the research and their subsequent quite brief characteristics involved structuring the information according to the chronology of book printing, importance in the society of the time, typological classification of publications, etc. For the convenience of further research work with these sources, each description of the monument is accompanied by a shelf number, assigned by the department. The study has revealed a significant amount and historical importance of encyclopedic and reference publications of the 15th and 18th centuries in the collections of a single specialized department of the library. It is reasonable to continue studying copies of encyclopedic editions of the 19th – early 20th centuries in the collections of the Old and Rare Books Department, as well as conducting a similar study in the collections of other specialized departments of the VNLU.

Keywords

old printed books, ancient reference books, encyclopedias from the past, Old and Rare Books Department, Institute of Book Studies, Vernadsky National Library of Ukraine.

ВСТУП

Фонди будь-якої бібліотеки, особливо наукової, мають у своєму складі енциклопедичні та інші довідкові видання. За понад сторічну діяльність найбільшої наукової бібліотеки України – Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського (НБУВ) – у ній зібрано чимало таких видань. Для зручності користувачів енциклопедії, довідники та словники є в кожному читальному залі в обох корпусах бібліотеки: на Голосіївському проспекті й вул. Володимирській, а нині чимало з них доступні в електронному форматі, зокрема на порталі НБУВ. Щоправда, значний масив енциклопедичних видань (насамперед давніх, раритетних) дедалі менше привертає увагу сучасних читачів. Тож предметом нашої статті є давні енциклопедичні та довідкові видання, що зберігаються у фондах лише одного підрозділу Інституту книгознавства НБУВ – відділу стародруків та рідкісних видань. Науковці НБУВ планують продовжити дослідження цінних енциклопедій та довідкових видань із фондів інших відділів Інституту

книгознавства – бібліотечних зібрань та історичних колекцій, зарубіжної україніки, образотворчих мистецтв, музичних фондів, а також інших підрозділів НБУВ.

Відомості про давні енциклопедії є в багатьох публікаціях різними мовами. Наприклад, українською про них можна дізнатися з праці Н. Черниш “Нариси з історії світової енциклопедичної справи” (2009). Як справедливо стверджує авторка, “Енциклопедії мають складну, багатовікову історію, адже потребу систематизувати й класифікувати знання людство відчуло ще в глибоку давнину” (Черниш, 2009, с. 17). Хоча й існують розвідки про становлення й розвиток енциклопедичного фонду НБУВ (Добко, 2014), опису енциклопедій, зокрема раритетних, як надбань фондів Національної бібліотеки, що й становить мету нашого дослідження, в науковій літературі немає. Цим визначається актуальність даної статті.

МЕТОДИКА

Основний метод дослідження – описовий: окреслено стародруковані енциклопедії та словники (для подальшої наукової роботи з цими джерелами для кожного видання зазначено шифр зберігання у відділі), встановлено їхнє місце в типологічній класифікації енциклопедично-довідкової літератури, акцентовано на їх значенні для суспільства. Опис видань здійснено в хронологічному порядку. Особливістю методики дослідження є те, що в ньому описано винятково стародруковані енциклопедії та словники (тут їх розуміємо як видання до 19 ст.). Оригінали давніх рукописних праць – поза нашою увагою (зокрема з тієї причини, що їх немає у фондах відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ).

РЕЗУЛЬТАТИ

Одним з найдавніших видань енциклопедичного характеру, що містяться у фондах відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ, є “Naturalis Historia” (“Природничка історія”) Плінія Старшого. Як прийнято вважати, цю працю він завершив у Давньому Римі близько 77 року н. е. Твір є найповнішим узагальненням природничо-наукових знань античності; користувався популярністю як у ті часи, так і в середні віки, а також пізніше, слугуючи прообразом для наступних європейських енциклопедій. Відомо понад 200 рукописних списків твору; у другій половині 15 ст., від часу появи друкарства в Європі, він виходив друком щонайменше 15 разів, його неодноразово перевидавали в різних країнах латинською мовою та в перекладах упродовж 16–18 ст. За змістом це дійсно енциклопедія, хоча, звісно, вона суттєво відрізняється від сучасних зразків. Сам Пліній називав її “ἐγκύκλιος παιδεία” – “кругове [всебічне] навчання”; звідси й слово “енциклопедія”. Для написання праці Пліній використав значну кількість книг, втрачених пізніше (він посилається на понад 400 творів); зробив тисячі виписок з них.

Загалом відомо 37 книг “Природничої історії” Плінія, що містять відомості з космології, географії, антропології, зоології, ботаніки, медицини, мінералогії. Та він не просто запозичив якісь відомості в різних авторів, а здійснив їх чітку систематизацію. Перша книга є, власне, покажчиком до наступних томів (імовірно, була створена пізніше – після написання основної частини). Книга 2 містить опис побудови космосу згідно з уявленнями в античні часи. У книгах 3–6 подано географічні та етнографічні відомості, починаючи розповідь із заходу, а потім по колу описано всі відомі на той час землі. Наступна 7 книга присвячена людині, а 8–11 книги – зоології, причому

у книзі 8 висвітлено інформацію про тварин, що живуть на землі, 9 – у морі, 10 – у повітрі, а в кожній з цих книг виклад починається з опису великих тварин (слони, кити) і завершується малими. Найбільш опрацьованими виглядають теми з ботаніки, сільського господарства, фармакології (книги 12–27); далі йдуть розділи, що окреслюють цілющу дію мінеральних вод і взагалі медицину та медичну зоологію, а книги 33–37 присвячені гірським породам, мінералам, дорогоцінному камінню. Інформацію в книгах викладено від загального до конкретного й доповнено автором або історичними відомостями, або міркуваннями про моральний аспект явища та ін. Зокрема, він докладно та зі знанням справи описав технології, що використовували в гірничій справі в Іспанії. Втім, у його праці є і багато помилок та нісенітниць, що в епоху Плінія сприймалися читачами як достовірні дані.

Серед найдавніших видань “Природничої історії”, що зберігаються у відділі стародруків та рідкісних видань НБУВ, є інкунабул, тобто видання 15 ст., часу початкового періоду друкарства, опубліковане у Венеції 1499 р. за редакцією і з коментарями відомого на той час філолога Ермолао Барбаро, який виявив і виправив до 5 тисяч текстуальних помилок. Примірник відділу походить з бібліотеки Київського університету Св. Володимира, з її складової частини – бібліотеки останнього польського короля Станіслава Августа Понятовського (Regia) (сучасний шифр ІА 262).

Десять примірників головної праці Плінія Старшого є і в колекції палеотипів, тобто видань першої половини 16 ст. Насамперед варто назвати видання “Природничої історії” з коментарями того ж Е. Барбаро, підготовлене Еразмом Роттердамським з допомогою філолога Беата Ренана, надруковане в типографії Й. Фробена в Базелі в 1525 р. Примірник так само з бібліотеки Київського університету Св. Володимира (шифр Pal 1739). Є два примірники базельського видання друкарні Фробена 1530 р., теж за редакцією Б. Ренана, що походять з Василіанського колегіуму у Володимирі (шифр Pal 934) та Київської духовної академії (Pal 1302). Наступні два примірники цієї ж праці – знову ж базельського видання друкарні Фробена, датовані 1535 р. (Pal 960 і Pal 1190, останній з бібліотеки Чернігівської духовної семінарії). 1511 р. датовано паризький друк “Природничої історії” видавця Яніса Фрілона, теж з правками Е. Барбаро. Примірник потрапив до нашої бібліотеки близько 100 років тому з Волинського губернського комітету з охорони пам’яток мистецтва та старовини (шифр Pal 866). Єдине видання Плінія першої половини 16 ст. з гравюрами, що є в нашій колекції, було надруковано в 1513 р. у Венеції; примірник походить із королівської бібліотеки Станіслава Августа Понятовського (шифр Pal 865). І ще в колекції палеотипів є три примірники видання “Природничої історії” Плінія, що було підготовлено коштом І. Кобергера в друкарні Т.-А. Бадензіса в Хагенау (Франція) в 1518 р. (шифри Pal 37, Pal 1651, Pal 1651а).

У фондах зазначеного відділу НБУВ є й пізніші видання основної книги Плінія, зокрема том 2 з чотиритомного ліонського видання Я. Джунти 1561–1562 рр. маленького формату (16°, 12 см). Він містить з 9 по 18 книги “Природничої історії” (шифр In 5518/2). У всесвітньо відомій видавничій фірмі Альдів у Венеції, що спеціалізувалася на випуску малоформатних видань, Пауло Мануцієм у 1559 р. опубліковано книгу Плінія великим форматом у 2° (шифр примірника (Ald 55). Зрештою, у фонді зберігаються кілька томів з 12-томного видання цієї праці, надрукованої французькою мовою відомою фірмою Дідо в Парижі в 1771–1782 рр.: це томи 3 (шифр Didot 194) та 9, 10, 12 (шифр Didot 514).

Принагідно звернемо увагу на те, що на східнослов’янському просторі одним із перших, хто частково перекладав “Природничу історію”, був Єпіфаній Славинецький,

адже в його відомих словниках – “Лексикон латинський” (уклав у 1640-х рр., коли викладав у Київській братській школі), “Філологічний лексикон” – використано матеріали з праці Плінія (Старостин, 1998).

Серед давніх іноземних довідкових видань у нашому фонді заслуговують на увагу словники, опубліковані нині мертвими мовами. Їх хоча й не можна назвати актуальними, проте вони вкрай важливі з позиції збереження пам’яті людства. Наприклад, “Lexicon Chaldaicum” – словник авторства Елія Левіта, виданий у Німеччині в 1541 р. (шифр Pal 1025), у якому біблійні теми та значення всіх халдейських термінів, що трапляються в перифразах Біблії, були анотовані та перекладені мовою іврит. Інший раритет – базельське видання 1639 р. “Lexicon chaldaicum, talmudicum et rabbinicum” Й. Буксторфа (шифр In 2432), що містить всі халдейські, талмудичні та рабинські вислови з давніх єврейських текстів. Найбільше представлено примірники греко-латинських словників: базельські видання 1537 р. (Pal 961), 1543 р. (Pal 1065) і 1605 р. (In 1597); ліонське видання 1662 р. (In 2433); друк 1683 р. (In 2414) тощо.

Без сумніву, значно складнішими з точки зору лінгвістичної підготовки та видавничо-поліграфічного виготовлення були багатомовні словники, що містили переклади трьома чи навіть п’ятьма мовами. Прикладом є словник Ф. Менінського “Thesaurus linguarum orientalium: turcicae, arabicae, persicae”, що вийшов друком у Відні 1680 р. (In 2434), або п’ятимовний словник В. Шиндлера “Lexicon pentaglotton: hebraicum, chaldaicum, syriacum, talmudico-rabbinicum & arabicum”, опублікований у Франкфурті-на-Майні в 1653 р. (In 2435).

Не менш важливими були й тлумачні словники окремих давніх мов. У 16 ст. велику роль у цій справі відіграла французька фірма Етьєнів (латинізований псевдонім Стефанус). Усвідомивши, що багато питань у класичних творах античності, які активно перевидавали в 15–16 ст., лишаються нез’ясованими, Робер Етьєн підготував у 1531 р. “Thesaurus Latine linguae”, а 1572 р. його син Генрі завершив тривалу роботу з укладання тлумачного й етимологічного словника давньогрецької мови “Thesaurus Graecae linguae” в 5 томах (шифри Et 21, 22, 23/1, 23/2, 23/3). Необхідно наголосити, що найдавніший надрукований тлумачний словник наших пращурів – це праця видатного українського лексикографа, друкаря, просвітника Памви Беринди “Лексіконъ славенороскїй и именъ тлъкованіе”, опублікована в Києво-Печерській друкарні в 1627 р. Вона містить 6982 гасла (статті) переважно тогочасною церковнослов’янською мовою з перекладом та тлумаченням їх українською літературною мовою початку 17 ст.; є низка трактувань енциклопедичного характеру. Видання складається з двох розділів: назва першого – “Лексіконъ”, тобто словник, у ньому вміщено бл. 5 тисяч загальних назв церковнослов’янською мовою та їх переклади українською; другий розділ – “Имена свойственная” – пояснює 2 тисячі імен і назв неслов’янського походження (шифри Кир 9; Кир 404; Кир 726(2); Кир 781; Кир 782; Кир 801(1); Кир 1111п).

Словники та довідники були не лише лінгвістичними. У фонді є також 12-томний довідник із землеробства П. де Крещенці (1233–1320), виданий у Кракові в друкарні С. Шаффенбергера польською мовою 1571 р. з численними ілюстраціями рослин і тварин (In 5545). Книга Вергілія Полідора “De Rerum Inventoribus” (“Про винахідників речей”) тривалий час була чи не найбільш авторитетним енциклопедичним виданням з різних винаходів, походження культурних і соціальних феноменів, а також з історії формування ієрархії католицької церкви. У фонді відділу стародруків зберігається восьма книга базельського видання 1575 р. маленького формату (16 см, шифр In 4697). Юридична тематика представлена женецьким виданням Я. Штоера

1607 р. “Lexicon iuridicum” маленького формату, але великого обсягу – 1108 с. (шифр In 1273), з покажчиком до законів римського права.

Значний внесок у розвиток жанрів довідкової літератури здійснив Теодор Цвінгер – швейцарський вчений і гуманіст епохи Відродження. Він був редактором ранньої енциклопедії “Theatrum Humanae Vitae” (“Театр людського життя”) в 29 томах, виконавши волю і використавши записи свого вітчима К. Лікосфена. Ця праця стала прикладом найповнішого зібрання знань, що могла в ті часи скласти одна людина. У відділі стародруків представлено базельське видання цієї праці прославленого Фробена 1571 р. (In 392, 3755 сторінок) та 21–29 томи видання праці 1604 р. (In 7333). Енциклопедія була дуже популярною, її перевидували неодноразово. Кожен том присвячений певній тематиці: знаряддям людської діяльності, розумінню щастя й нещастя, людських дій і пристрастей, їх часу, проблеми самотності, науковій діяльності людини, релігії, політиці, економіці тощо.

Популярною в 16–17 ст. була й енциклопедія “Polyanthea” (“Полянтея”), укладачем початкового тексту якої вважають Д. Мірабеллія. Ця праця у формі антології містила від 750 до 1500 статей (залежно від видання), а перевидань було багато, з різними компіляціями, внесеними авторами-укладачами. Її інколи називають тим джерелом знань, на якому зростали всі європейські інтелектуали класичної епохи. Статті подано за алфавітом, їхня тематика висвітлює моральні й теологічні питання, а також загальнопобутові: дружба, періоди життя, граматики, війна, пам’ять, риторика, кров, здоров’я, знаки зодіаку та ін. У відділі стародруків та рідкісних видань зберігаються два примірники різних видань “Polyanthea novissima” початку 17 ст., упорядкованих Й. Ланге. Він увів багато нового матеріалу – цитат із творів поважних авторів, а також нового тексту (шифри книг In 496, з автографом Варлаама Ясинського, та In 613).

Довідники того часу мали здебільшого довгі назви, у яких неприхованим є бажання подати перелік основних тем, про які йдеться в праці. Наприклад, ліонське видання 1603 року має таку назву: “Dictionarium Historicum, Geographicum, Poeticum, Gentium, hominum, deorum gentilium, regionum, locorum, civitatum, equorum, fluviorum, finuum, portuum, promontiorum, ac montium, antiqua recentioraque ad sacras & prophanas historias, poëtarumque fabula intelligendas, necessaria nomina, quo decet ordine complectens”, що перекладається як “Історичний, географічний, поетичний словник язичників, людей, язичницьких богів, регіонів, місць, міст, коней, річок, рівнин, портів, мисів і гір, від стародавніх і сучасних, щоб зрозуміти священні та мирські історії та байки поетів, необхідні імена, відповідно до порядку” (шифр примірника In 80).

Прототипом подальших історичних словників вважають “Dictionarium historicum, geographicum, poeticum”, підготовлений за участі французького лікаря, письменника-гуманіста Шарля Етьєна, представника всесвітньо відомої видавничої фірми Етьєнів; упродовж 16 – початку 17 ст. його видавали багато разів. У відділі є примірник малоформатного франкфуртського видання 1621 р. (In 3627) і женецького видання 1627 р. (In 4856).

Ознаки енциклопедичних видань мають праці італійського вченого епохи Відродження, лікаря, ботаніка й зоолога, засновника ботанічного саду в Болоньї (одного з перших в Європі) Уліссе Альдрованді (1522–1605), опубліковані в Болоньї вже після його смерті. Серед них ілюстровані книги: “Історія змії і драконів” (“Serpentum, et draconum historiae”) 1640 р. (шифр In 3201); “Про чотирилапих упирів” (“De

quadrupedibus digitatis uiuiparis”) 1645 р. (In 7029); “Орнітологія, книга третя і остання” (“Ornithologiae tomus tertius, ac postremus”) 1652 р. (In 3200/3); “Історія всіх чотирилапих” (“Quadrupedum omnium bisulcorum historia”) 1653 р. (In 3199).

Варто згадати фундаментальну тритомну працю “Orbis Polonum” С. Окольського, який народився в Кам’янець-Подільському в 1580 р., помер у Львові в 1653 р. “Orbis Polonum” – геральдичний довідник, опублікований у Кракові 1641–1643 рр., написаний латиною; містить описи усіх польських дворянських гербів, із зазначенням їхнього походження, пов’язаних з ними легенд, переліками прізвищ, належних до кожного герба, та видатних діянь представників роду. Довідник досі цитують у фаховій літературі.

У другій половині 17 ст. починають з’являтися довідкові видання, що містять у назві визначення “енциклопедія”. Серед них зокрема видання, укладене 1663 р. М. Біноні, – “Encyclopaedia Seu Scientia Universalis Concionatorum...” (шифр In 1023/1–3). Щоправда, це не універсальна енциклопедія в сучасному розумінні. Повна назва перекладається так: “Енциклопедія, або універсальне знання проповідників: проповіді найосвіченіших як на окремі свята Великого посту, так і на неділі, від Великодня Воскресіння до Адвенту, а також на всі свята святих упродовж року...”. Натомість енциклопедичні видання й надалі друкували здебільшого під назвами “Lexicon” або “Dictionnaire”, наприклад, чотиритомна (кожен том по тисячі сторінок) універсальна енциклопедія латинською мовою Й. Гофманна, швейцарського історика, теолога, професора грецької мови, присвячена переважно античності, мала довгу назву, що починалася “Lexicon universale...”. Енциклопедія містила відомості з історії, географії, зоології, ботаніки, мінералогії, космології, генеалогії, міфології, повсякденного життя. У відділі стародруків зберігаються три з чотирьох томів доповненого третього видання 1698 р. (In 3597).

Чимало перевидань витримав підготовлений латинською мовою французьким священником і енциклопедистом Л. Морері (1643–1680) і вперше опублікований у Ліоні ще в 1674 р. “Magnum Dictionarium Historicum” (“Великий історичний словник”). Книга наповнена переважно історичними й біографічними статтями. Уже після смерті Л. Морері цей однотомник було поступово розширено іншими укладачами до 10 томів і перекладено англійською, німецькою, нідерландською, іспанською та італійською мовами в різних європейських країнах і містах, що сприяло його популяризації серед читачів. До середини 18 ст. “Великий історичний словник” було видано близько двадцяти разів. У фондах відділу стародруків НБУВ представлено 4 томи амстердамського видання 1702 р. (In 1778), другий том теж амстердамського видання 1716 р. (In 1776), два томи паризького видання 1718 р. (In 1774), 4 томи амстердамського видання 1724 р. (In 1775), другий, четвертий томи (In 2818) та восьмий том амстердамського видання 1740 р. (In 2482).

Автором кількох фундаментальних довідників у галузі юриспруденції в середині 16 ст. був французький державний діяч, президент Паризького парламенту Б. Бріссон. Ще в 1559 р. було вперше опубліковано укладений ним словник юридичних термінів римського права “De verborum quae ad jus civile pertinent significatione”, який швидко набув популярності серед правників усієї Європи. До початку 19 ст. він мав 17 видань. У відділі збережено 2 томи видання 1743 р. (In 7334).

У середині 17 ст. пізніше всесвітньо відомий чеський педагог і письменник Я. Коменський підготував перший в історії підручник, у якому ілюстрації слугували дидактичним засобом, що полегшує дітям засвоєння навчального матеріалу, – “Orbis

sensualium picti” (“Видимий світ у малюнках”). Уважаємо, цю працю цілком доречно вважати і першою дитячою енциклопедією, адже тут системно представлено все, що оточує людину, повне коло знань згідно з енциклопедичним каноном, а ілюстрації на кожному розвороті – необхідний атрибут дитячої енциклопедії. Ця праця побачила світ у 1658 р., її неодноразово перевидавали в різних країнах, вона була популярною, зокрема й на українських теренах, про що, хоча й опосередковано, свідчить наявність в одному лише відділі стародруків та рідкісних видань НБУВ низки примірників кількох її видань. Так, на примірнику маленького за форматом нюрнберзького видання 1746 р. (шифр In 1618) є дарчий напис “В библиотеку Университета Св. Владимира от студ. мед. Гирша Эпштейна. 6 ноября 1892 г.” і печатка університетської бібліотеки. Інший примірник праці Я. Коменського надійшов до НБУВ у складі колекції П. Попова, відомого книгознавця (шифр Кол. Попова 128). Книга має автограф священника Валеріана Дробишева від 1846 р. Ще один примірник цього ж видання зберігається в колекції рідкісних видань (шифр Р 6071). Неймовірно цікаві тематичні ілюстрації справляють позитивне враження. 1756 р., теж у Нюрнбергу, було здійснено доповнене й прикрашене новими численними ілюстраціями двотомне перевидання праці Я. Коменського. Його видрукувано невеликим форматом (18 см) латинською та німецькою мовами. В дослівному перекладі з латини – “Зображення та номенклатура всіх основних речей у світі речей і в діях життя”, з німецької – “Усе найблагородніше у світі, а також людські дії, образи та поведінка” (шифр двотомника In 3635/1–2).

Як бачимо, розквіт енциклопедистики в Європі припадає саме на 18 ст. У цей час створено справді багато енциклопедичних видань, однак, нагадуємо, що у фокусі нашої уваги – лише ті, що містяться у фонді відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ. Хай там як, навіть той масив, що доступний користувачам-науковцям у читальній залі згаданого відділу, справляє враження про значне кількісне розмаїття європейських енциклопедичних видань.

Цікавим своєю тематикою видається німецький довідник 1765 р. “Europäisches Staats-, Kriegs- und Friedens-Lexicon...” (автор Ф.-Л.-А. Гершельманн). Повна назва перекладається так: “Лексикон європейської держави, війни та миру: про війни та суперечки, які велися між європейськими імперіями та державами, а також іншими високими керівниками, починаючи з п’ятнадцятого століття, та подальші мирні угоди і врегулювання, визначні наступальні, оборонні, комерційні та інші контракти, гарантії нейтралітету, нещодавно описані, зібрані та представлені, також підтверджені необхідними доказами” (шифр Р.in 381).

У фонді відділу також є дванадцятий том “Універсального словника мистецтв і наук” (інша назва – “Циклопедія”) – одна з перших універсальних енциклопедій англійською мовою, яку уклав видатний британський енциклопедист Е. Чеймберс. Це видання було опубліковано 1774 р. в Генуї італійською мовою і складалося з 21 тому, хоча вперше “Циклопедію” світ побачив англійською мовою в 1728 р. у двох томах великого формату. Згодом її неодноразово перевидавали. Відповідно до тодішньої практики видання часто мали довгі підзаголовки з переліком основних тем. У цьому випадку переклад назви з італійської продовжується так: “містить фігури, прянощі, властивості, виробництво, приготування та використання природних і штучних речей. Походження, розвиток і стан церковних, цивільних, військових і комерційних справ з різними системами, з різними думками серед філософів, теологів, математиків, лікарів, антикварів, критиків тощо, що додається постатейно”.

Зауважимо, що переклад “Циклопедії” французькою стимулював Д. Дідро до започаткування в Парижі проєкту з підготовки багатотомної “Енциклопедії, або Тлумачного словника наук, мистецтв і ремесел” – знаменитої великої французької енциклопедії Д. Дідро і Ж. Д’Аламбера. Енциклопедія виходила впродовж 1751–1780 рр. під назвою “Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers”. Це видання – своєрідний “символ епохи Просвітництва” (Сербін, 2014, с. 147). У його підготовці й написанні статей, часто доволі розлогих, брали участь відомі на той час науковці, письменники, інженери, мандрівники, серед яких і її основний організатор та редактор Дідро (зокрема, він написав статті, присвячені книговидавництву й книжковій торгівлі), Вольтер, Руссо, Монтеск’є та багато інших видатних постатей тієї епохи. В енциклопедії були опубліковані яскраві статті про волю, людину, її гідність, розум, що було вороже сприйнято реакціонерами. Спочатку кожен рік до передплатників і книгарень надходив новий том.

У 1759 р. генеральний прокурор оголосив видання “Енциклопедії” державним закатом, який переслідує мету змінити суспільний лад Франції та знищити релігію. Продаж усіх опублікованих томів був під забороною (видання потрапило до списку “Індекс заборонених книг”). Цензура змусила Д’Аламбера відійти від проєкту; проблеми спіткали й Дідро. А втім, підготовлений до друку восьмий том було опубліковано таємно, після чого роботу над підготовкою видання припинили майже на 5 років. З відновленням проєкту загальний обсяг енциклопедії склав 28 томів великого формату (in-folio): 17 томів тексту і 11 томів чудово виконаних ілюстрацій, гравірованих на міді. Згодом було випущено ще 4 томи тексту та 1 том ілюстрацій, а в 1780 р. світ побачили 2 томи покажчиків, отже, загалом – 35 томів “Енциклопедії”. Наклад був спочатку 1625 примірників, з 1754 збільшився до 4225, а інтерес до видання посилювався. Енциклопедія мала неймовірний успіх. Особливо читачів приваблювали достовірні ілюстрації, які наочно демонстрували технологію різних виробництв, інструменти, способи їх виготовлення.

Популярність енциклопедії сприяла її перевиданню. Три перевидання майже повністю повторювали першу редакцію (мали такі ж великоформатні томи). Потім працю вирішили демократизувати й здешевити, тому зменшили формат. Одне з перевидань виконано в четверту частку друкарського аркуша, а інше було випущено зовсім маленькими книжечками форматом у вісімку. Загальний наклад усіх видань “Енциклопедії, або тлумачного словника наук, мистецтв і ремесел”, оприлюднених до 1789 р., сягає 24 тисячі примірників, що було дуже багато на той час, а тому її можна назвати своєрідним бестселером епохи Просвітництва. Вважають, що ця енциклопедія посприяла появі французької революції, хоча її методи й наслідки були далекими від шляхетних намірів і мрій натхненників.

У відділі стародруків та рідкісних видань НБУВ до послуг дослідників є такі примірники “Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers”: 1–3, 5, 6 томи гравюр першого видання, що вийшли 1762 р. в Парижі (шифр In 1170); 1765 р. датовані наявні у фонді томи 10, 11, 12, 15, 17 (шифр R 1169); 5-й том, опублікований у 1767 р. (шифр R 2068); з видання, випущеного великим форматом в Ліворно (в 1770–1775 рр. текст і 1771–1778 рр. гравюри), представлені всі 17 текстових томів (R 2041–2056) і всі 11 томів ілюстрацій (R 2057–2067); з женецького 45-томного видання форматом в 4° за 1777–1778 рр. у фонді є 1, 2, 4 томи за 1777 р. (шифр In 1918) та 7, 8, 24 томи за 1778 р. (In 1917); з видання, випущеного в Ньюшателі в 1779 р., є том 30, формат 4° (26 см, шифр In 1916); 1-й том ілюстрацій з женецького видання форматом в 4° за 1778 р. (шифр In 1919); 1-й том гравюр видання 1782 р., Лозанна, Берн (шифр In 1891).

Єдина в Швейцарії в епоху Просвітництва багатотомна енциклопедія, що видавалася впродовж 1770–1780 рр., мала назву “Encyclopédie, ou Dictionnaire universel raisonné des connoissances humaines” (“Енциклопедія, або Аргументований універсальний словник людських знань”, 58 томів форматом в 4°). Її опубліковано швейцарським вченим і видавцем Ф.-Б. де Феліче та його однодумцями в Івердоні, звідси й неофіційна назва – “Івердонська енциклопедія”. Це доволі радикальне перероблення “Енциклопедії” Д. Дідро, що суттєво відрізняється від неї за змістом і духом: вона менш політизована і волелюбна, не така антирелігійна; її навіть називають також енциклопедією протестантського натхнення. Набула поширення передусім на півночі Європи, певний час лишалася призабутою, а згодом була перевідкрита для читачів. У відділі стародруків НБУВ зберігаються два перші томи ілюстрацій видання 1775 р. (In 1920/1–2) і том ілюстрацій, виданий 1780 р. (In 3460). На примірнику стоїть печатка “Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка” – так називався в 1924–1935 рр. Національний музей історії України. Гравюри скомпоновано за розділами “Agriculture”, “Alphabet”, “Architecture”, “Anatomie” та ін.

Фундаментальні багатотомні енциклопедії могли бути не лише універсальними за змістом, як описані вище, а й галузевими чи тематичними (спеціалізованими). Прикладом такого багатотомного енциклопедичного видання є, зокрема, “Bibliothèque orientale, ou Dictionnaire universel, contenant tout ce qui fait connoître les peuples de l’Orient. Leurs histoires et traditions, tant fabuleuses que véritables” авторства Б. Д’Ербело, справжнього знавця східних мов, яке претендувало на те, щоб дати вичерпні знання про Схід. Повна довга назва видання в перекладі така: “Східна Бібліотека, або універсальний словник, який містить все, що взагалі стосується знань про народи Сходу. Їхня історія та їхні легендарні чи наявні традиції; їхні релігії, секти, політика, уряди, закони, звичаї та побут, війни і революції в імперіях, їхні науки, мистецтва, теологія, міфологія, магія, фізика, мораль, медицина, математика, природнича історія, хронологія, географія, астрономічні спостереження, граматики і риторика, життя та визначні діяння їх святих, докторів, філософів, істориків, поетів, полководців і всіх тих з них, хто прославився завдяки своїй добродішності, знанням, критичному мисленню, з наведенням уривків з їхніх праць. Про їхні трактати, переклади, коментарі, теми, збірники байок, сентенції, висловлювання, прислів’я, казки, дотепність і про всі їхні книжки, написані арабською, перською або тюркською мовою, про всі науки, мистецтва і ремесла”. Вперше цю енциклопедію опубліковано в 1697 р. в Парижі, її багато разів перевидавали у 18 ст., а тому вона справила значний вплив на розвиток орієнталістики. У відділі стародруків та рідкісних видань НБУВ збережено 6 томів малоформатного видання 1781–1783 рр. (шифри P.in 366–371) і окремо 2-й том 1783 р. (In 2450). На всіх томах енциклопедії з нашої збірки є автографи відомого українського історика В. Б. Антоновича: його бібліотека була розпорошена, частина зібрання зберігається в НБУВ (Мяскова, 2014).

Серед галузевих енциклопедій кінця 18 ст. у відділі представлено 3-й том семитомної французької юридичної енциклопедії Ш.-Ж. Панкука “Encyclopédie Méthodique. Jurisprudence” (1783 р., Париж, Льєж), що має присвяту Х. де Міромеснілю, хранителю печаток Франції (шифр In 1838/3). У цій же серії “Encyclopédie Méthodique” було підготовлено й інші тематичні томи, а також окремо томи ілюстрацій, теж складені тематично. У колекції іноземних стародруків відділу збережено 2–4, 6–8 томи з гравюрами (шифр In 1836): т. 2 – діамантова годинникова справа; т. 3 – годинникова справа; карбування; т. 4 – мозаїка, токарка; т. 6 – другий розділ механічних мистецтв

і ремесел за текстом “Словника мануфактур і мистецтв” Р. де ла Платієра; т. 7 – військове мистецтво; герби; математика; гідравлічні машини; оптика; перспектива; астрономія; метод розуміння птахів за дзьобом і ногами; витвори зі скла; т. 8 – продовження другого розділу механічних мистецтв і ремесел; ілюстрації зі “Словника розваг, наук і мистецтв”. Є й томи з текстами: логіка, метафізика і мораль (In 2009/4); історія (In 1842/4); античність, міфологія, дипломатика та хронологія (In 1837/2).

Ще одним прикладом тематичної енциклопедії чи радше енциклопедичного словника є опублікований у Варшаві тритомник “Dykcyonarz Roślinny” К. Клука, польського натураліста, ілюстратора й католицького священника. Традиційно довга назва цього видання перекладається так: “Словник рослин: у якому, згідно із системою Ліннея, описано рослини не лише дикі, корисні чи шкідливі: ті, що ростуть у полі, у садах, городах, а й чужорідні рослини, які можуть бути корисними в країні чи з яких маємо ліки, коріння, фарби тощо, або які мають щось надзвичайне для медицини, економіки, людей, коней, худоби, овець, бджіл тощо. Технічне обслуговування та ін.: З попередньою лекцією про ботанічні слова та кількома реєстрами наприкінці”. У словнику описано понад півтори тисячі рослин. Том 1 вийшов у 1786 р., 2-й том у нашому зібранні датовано 1803-м роком, 3-й – 1804 (шифри In 6324, In 6325).

Наступний польський тематичний довідник – “Dykcyonarczyk geograficzny” Е. Лаурентія в 3-х томах; з розширеної на титулі назви довідуємося: “Географічний словник, тобто опис королівств, провінцій, міст, єпископств, герцогств, графств, маркграфств, портів, фортець та інших важливих місць у чотирьох частинах світу [...], написаний англійською мовою [...], з тринадцятого видання, англійський переклад на французьку, доповнений і виправлений К. Восгієном”. У відділі зберігається 2 і 3 томи варшавського видання 1782–1783 рр. (шифр P.in 1917).

Найбільше у фонді стародруків НБУВ все-таки французьких енциклопедичних і довідкових видань. Так, паризьке перевидання 1773 р. “Скороченого словника античності” Е.-Й. Монхаблona – “Dictionnaire abrégé d’antiquité” (шифр In 2443). Мета словника, як пояснено на титулі, – “служити розумінню стародавньої історії, як священної, так і світської, а також історії грецьких і латинських авторів”.

Звертаємо увагу на перевидання в Авіньйоні 1769 р. антифілософського словника французького науковця, укладача кількох словників Луї-Майєля Шодона “Dictionnaire anti-philosophique”, спрямованого проти енциклопедистів. Повна назва в перекладі така: “Антифілософський словник, щоб служити коментарем і виправленням до філософського словника та до інших книг, що з’явилися сьогодні проти християнства, із зазначенням головних авторів”. Словник мав на меті спростування руйнівних, як уважав автор, ідей Вольтера та інших енциклопедистів (шифр примірника In 2449). Французькою мовою в Парижі 1777 р. вийшов друком словник Шодона “Dictionnaire interprete-manuel des les latins de la geographie ancienne et modern” (“Інтерпретаційно-навчальний словник латинських назв давньої та сучасної географії, для розуміння латинських авторів, головним чином авторів-класиків, з основними зазначеннями міст. Корисна робота, для тих, хто читає...”, шифр P.in 160).

У колекції вже згаданих французьких друкарів Етьєнів є видання “Dictionnaire de la langue françoise ancienne et moderne” (повна назва в перекладі: “Словник французької мови, давньої та сучасної, доповнений кількома додатками історії, граматики, критики, юриспруденції та новим алфавітним списком авторів і цитованих книг”) П’єра Рішле, видане в Парижі 1728 р. під редакцією Жака Етьєна (шифр Et 33–35). П. Рішле (1626–1698) – мовознавець, автор одного з перших словників французької

мови й першого словника рим цієї мови; відомий й тим, що відмовився від діалектних термінів у словниках, укладачем чи редактором яких він був.

Ще одне французьке видання – “Dictionnaire des merveilles de la nature” (“Словник чудес природи”), укладене Ж.-Е. Сіго де Лафоном, маловідомим нині вченим і викладачем, фізиком, медиком і моралістом. Він написав близько 20 творів, і, як це часто було у 18 ст., торкнувся всього потроху в науковій сфері. Займався прикладною фізикою, електрикою, створив багато приладів і навіть машин. Але в “Словнику чудес природи”, 2 томи якого оприлюднено в Парижі в 1781 р., дослідник описує інші явища, які важко пояснити з позиції науки, зокрема надзвичайні способи лікування. Наприклад, велику статтю (с. 9–17) присвятив “живому магнетизму” – техніці лікування прикладанням рук на chore місце, спрямуванням особливої позитивної сили на нервову систему хворого. У словнику зібрано легенди, сумнівні факти, екстравагантні пояснення надзвичайних випадків у медицині (шифр книги In 983).

Привертає увагу також “Dictionnaire des notions primitives, ou abrégé raisonné et universel des élémens de toutes les connoissances humaines” (“Словник первинних понять, або Аргументований та універсальний виклад елементів усього людського знання”) Сен-П'єра Пюже, що опубліковано в Парижі в 1773 р. У книзі вказано, що її призначено для навчання молоді, зокрема супроводу навчальних книжок, і що праця необхідна для громадян усіх класів, містить все необхідне для освіти дітей, визначення цінності ідей і слів, дає точний виклад примітивного уявлення про кожний об'єкт окремо і взагалі про все, що може сприяти формуванню почуттів і розуму людей будь-якого віку, статі й стану. Цю працю уналежнюють до групи загальнокультурних творів, що у вигляді посібників, кишенькових енциклопедій чи інших портативних словників набули поширення в другій половині 18 ст. Автор прагне насамперед компенсувати недоліки та обмеження навчання в коледжах, мотивуючи тим, що “ми звикли говорити, не розуміючи”. Він радить керуватися прислів'ям, яке рекомендує спочатку навчитися ходити, перш ніж вчитися бігати. Позиціонуючи свою працю між словниками “для надто освічених учених” і “надмірно скороченими словниками предметів”, Пюже де Сен-П'єр прагне подати збалансований синтез (шифр книги In 2440).

Є у фонді також “Словник французьких прислів'їв, комічної, бурлескної та розмовної мови” з “достовірним поясненням і етимологією” А.-Ж. Панкука 1749 р. (шифр In 2901). Автор – батько відомого видавничого магната і видавця “Методичної енциклопедії”, про яку йшлося вище, Ш.-Ж. Панкука. Прислів'я та крилаті вирази супроводжено “перекладом”, що пояснює смисл, який часто незрозумілий для непрофесіонала. За потреби автор словника наводить цитату з літератури, де вжито вислів. Панкук розглядав також сленг і популярні тоді вирази, які нині вважають застарілими.

Двомовний “Новий франко-англійський та англо-французький словник” авторства Л. Шамбо, опублікований 1776 р., містить значення та різні випадки вживання слів, мовних конструкцій, ідіом, “певних способів мовлення та прислів'їв, що вживають в обох мовах”; тут подано терміни науки, мистецтва та ремесел і зазначено: “все зібрано з найкращих англійських і французьких авторів” (шифр книги In 2407). Ще кілька двомовних французьких словників 18 ст.: “Новий словник мов французької та іспанської” Ф. Собріно 1721 р. (In 2411), “Словник франко-латинський” Ж. Жубера 1751 р. (In 2406); “Королівський словник франко-англійський та англо-французький” А. Боєра 1783 р. (In 979/1); “Новий словник франко-італійський” А. де Вілленова – видання 1777 р. (In 2409), 1788 р. (In 2410) і 1796 р. (In 1833).

Рідкісним є французький “Геральдичний словник, що містить усе про науку про герб з поясненням термінів, їх етимології, та приклади, необхідні для їх розуміння. Порівняння лицарських орденів Королівства та Мальтійського ордену” (Париж, 1774, шифр In 960). Автор – Д.-Ф. Гастельє де ля Тур.

Зовсім іншої тематики – “Dictionnaire militaire” (“Військовий словник, або Алфавітне зібрання всіх термінів, властивих військовому мистецтву, що стосуються тактики, інженерії, артилерії, житла воїнів тощо” Ф.-А. Шене-Дюбуа. Словник кілька разів перевидавали у 18 ст., у наших фондах представлено дрезденське видання 1751 р. (шифр In 2418). Цей же автор, будучи визнаним компілятором, уклав, серед іншого, опублікований того ж 1751 р. “Універсальний словник із землеробства та городництва, соколиного полювання, рибальства, кулінарії та верхової їзди” (шифр тритомника In 2275–2277).

Завершимо огляд низки словників ще кількома виданнями незвичної тематики. Серед них – “Соціально-патріотичний словник, або Аргументований виклад знань, що стосуються моральної, громадянської та політичної економії” П. Лефевра де Бовре (Амстердам, 1770 р., шифр In 2438), а також “Портативний теологічний словник” П.-О. Аллеца (Париж, 1756, шифр Didot 250).

Цей далеко не повний огляд європейських енциклопедичних і довідкових видань 15–18 ст., що є у фондах лише одного відділу, засвідчує наявність потужного масиву таких видань у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського.

Щодо українських стародруків, то, крім згаданих вище лексиконів 17 ст., необхідно назвати львівські енциклопедії, опубліковані польською мовою. Зокрема, у фондах відділу представлено кілька томів різних видань енциклопедичної праці з природничих і суспільних наук Б. Хмельовського “Nowe Ateny albo akademia wszelkiey sciencyi pełna, na rozne pełna, na rozne tytuły iak na classes podzielona, mądrym dla memoryału, idiotom dla nauki, politykom dla praktyki, melancholikom dla rozrywki, erygowana ...” (“Нові Афіни, або Академія всіх наук повна, на різні титули і класи поділена, мудрим для пам’яті, ідіотам для науки, політикам для практики, меланхолікам для розваг зведена” (Львів, друкарня П. Гольчевського, 1745, шифр In 5764/1). Б. Хмельовський (Benedykt Chmielowski, 1700–1763) – польський католицький священник, київський каноник, релігійний письменник. Його видання має предметне розміщення інформації, згрупованої в тематичні розділи, містить матеріали з творів понад ста авторів, починаючи від найдавніших (Плінія Старшого), і завершуючи сучасниками укладача. Багато відомостей свідчать про поширеність різноманітних забобонів і застарілих уявлень в середовищі викладачів і учнів єзуїтських колегіумів; текст укладено не зовсім системно. У вказаному першому томі є, наприклад, розділи про поганських божків, велетнів, арифметику, астрономію і хронологію; є збірка прислів’їв і термінів; далі – розділи, присвячені архітектурі, музиці, державному праву, географії, зоології та ботаніці; “про особливі камені”; про релігію і ересі. Ч. 2 (1746 р.) містить описи країн світу і міст, у тому числі Галича (с. 304–305), Києва (с. 309–311), Львова (с. 312–316) та ін. Друге видання оприлюднено 1754–1756 р. у друкарні єзуїтського колегіуму (шифри примірників In 5791/1, In 1280/2). “Нові Афіни” були піддані різкій критиці у другій половині 18 ст. і досі часто фігурують у працях енциклопедознавців як приклад невігластва. Безсистемність, “насиченість різними забобонами й застарілими поглядами на світ відзначали вже перші читачі, однак він містив й цікаві відомості з історії, математики, природознавства, підрозділи про рідкісні монети, збірки термінів, тлумачення прислів’їв, розділи про країни світу і міста, мови та їхне

походження” (Ісаєвич, Железняк, Сенькусь, 2009). Нині з’явилися позитивні публікації щодо цієї енциклопедії, зокрема В. Пашинського, який стверджує, що Хмельовський був не некритичним компілятором, а творчою особистістю, “піонером” в багатьох формах сучасної журналістики; мав велику ерудицію та письменницький талант (Paszyński, 2014). Саме він подав перше зведення дат і подій з історії Польщі, цінну інформацію про бібліотеки і академії того часу. Часто писав з гумором, деякі кумедні його визначення досі цитують у Польщі, наприклад: “Кінь: усі знають, що таке кінь” (вислів уживають, коли поняття зрозуміле й не потребує пояснення).

Чимало енциклопедичних словників зберігається в колекції “гражданського” друку відділу стародруків, тобто в колекції книжок, надрукованих т. зв. гражданським (світським) шрифтом, запровадженим в Російській імперії від 1708 р. Частина словників – перекладні, частина – оригінальні. Назви видань здебільшого дуже довгі, тематика різноманітна. Серед них насамперед необхідно назвати “Словарь ботанический” 1795 р. українського вченого, енциклопедиста, медика-гінеколога, засновника професійної акушерської справи в Гетьманщині й Російській імперії та медичної термінології російською мовою, першого в Росії професора повивального мистецтва, ботаніка та фітотерапевта Нестора Амбодика-Максимовича. Він народився на Полтавщині в селі Веприк 1744 р., навчався в Києво-Могилянській академії, у Страсбурзі 1773 р. отримав ступінь доктора медицини; працював у Петербурзі. Є автором також інших довідкових праць – “Анатомо-фізіологічного словника”, “Словника медико-хірургічного”, праці з геральдики “Емблеми та символи обрані” тощо. Використовував різні мови. Наприклад, у “Словнику ботанічному” два титульні аркуші – російською та німецькою, а основний текст – російською, латинською та німецькою мовами (шифр Гр 4470).

Фундаментальним є видання перекладу географічного словника Ж.-П. Ладвока, здійсненого В. П. Верьовкіним і опублікованого в 5 томах маленьким форматом у 1791 р. під довгою назвою: “Словарь географический, или Описание царств, областей, городов, епархий, герцогств, графств, и маркграфств: Римско-императорских городов, гаваней, крепостей, и иных знатных селений, во всех четырех частях земного круга: показующий, в которых царствах, областях и странах находятся; под каким родом правительства; реки, заливы, моря, горы и прочее, близь коих имеют положения свои; расстояния между ими, считая российскими верстами; отличные места по окрестностям их, со означением длины и ширины по наилучшим землеописательным чертежам; осады выдержанные городами; имена великих мужей, родившихся в каждом из оных; урочищи и где происходили знаменитыя битвы” (шифр Гр 4471/1–4475/5).

Ще одне перекладне видання маленького формату – “Словарь ручной натуральной истории, содержащий историю, описание и главнейшие свойства животных, растений и минералов; с предыдущим философическим рассуждением о способе вводити свой разум во учение истории естественной. Издание полезное для испытателей естества, физиков, аптекарей, купцов, художников, и всех особ, провождающих жизнь в деревне / Переведено с французского языка, с пополнениями из лучших авторов и вещей нужных для России, Василием Левшиным: в 2 ч.” (Москва, 1788, шифри примірників Гр 4496/1–2 ; Н 222-223/1–2). Автор словника Ш.-А.-Ж. Леклерк де Монліно.

В. Левшин переклав також з французької “Словарь коммерческий, содержащий познание о товарах всех стран, и названиях вещей главных и новейших, относящихся до коммерции, также до домостроительства, познание художеств, рукоделий, фаб-

рик, рудных дел, красок, пряных зелий, трав, дорогих камней и проч.: в 7 ч.” (Москва, 1787–1792). Цей словник також маленького формату, у 8°, 7 томів (шифр Н 215–221). Основу “Словаря” Левшин запозичив із “Dictionnaire universel de commerce” Ж. Саварі де Брюлона та з “Encyclopedie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers” Д. Дідро та Ж. Д’Аламбера; до тексту і приміток він додав багато інформації стосовно предметів російської промисловості й торгівлі.

Перекладний історичний словник – “Словарь исторический, или сокращенная библиотека, заключающая в себе жития и деяния: патриархов, царей, императоров и королей; великих полководцев, министров и градоначальников; богов и ироев древняго язычества; пап римских; учителей церковных; философов древних и нынешних веков, историков, стихотворцов, ораторов, богословов, юристов, медиков и прочих, с показанием главнейших их сочинений; ученых женщин, искусных живописцов и прочих художников, и вообще всех знатных и славных особ во всех веках и из всех в свете земель, в котором содержится все любопытства достойнейшее и полезнейшее из священной и светской истории / перевод с французских исторических словарей, с приобщением к оному деяний и жития великих князей и государей всероссийских, и прочих мужеством, подвигами и дарованиями отличившихся ко благоденствию и славе монархов своих отечества особ: в 14 ч.”, Москва, 1790–1798, формат 8° (шифр Гр 4476/1–4489/14).

Також заслуговує на увагу наявний у фондах відділу “Словарь минералогический, старанием Вольного экономического общества изданный 1790 года”. Текст у ньому подано паралельно німецькою, російською та латинською мовами (шифр Гр 4493).

ВИСНОВКИ

Ретроспективні фонди великих бібліотек на зразок Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського зберігають значні масиви довідкових та енциклопедичних видань минулого. Здійснений огляд відповідних видань, що зберігаються у фондах відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ, підтверджує це.

Переважає більшість окреслених енциклопедій і словників минулих епох – це зарубіжна література. А втім, той факт, що нині вони є у фондах НБУВ, свідчить про те, що ці енциклопедії та словники цілеспрямовано з’являлися на українських землях, їх тут читали, вивчали, популяризували, і це сприяло розвитку української освіти і науки.

Знання, представлені в оглянутій стародрукованій енциклопедично-довідковій літературі, суттєво призабуті, а тому, водночас зі створенням сучасних електронних каталогів, цифрових копій раритетів і цифрових бібліотек, проведенням відповідних заходів з популяризації давніх видань, є необхідність досліджувати їх.

Безсумнівно, давні енциклопедії і словники – це історико-культурне надбання, сегмент колективної пам’яті людства, їх треба зберегти для нащадків. І це обов’язок передусім національних бібліотек. Перспектива подальших досліджень полягає в тому, що Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського планує продовжити подібне розкриття своїх фондів енциклопедичних видань, розширивши часові рамки дослідження (19–20 ст.) та дослідивши відповідну інформацію в інших структурних підрозділах установи.

ЛІТЕРАТУРА

- Добко, Т. Енциклопедичний фонд Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського: становлення і розвиток. У зб. *Матеріали Другої міжнародної наукової конференції "Українська енциклопедистика"* (с. 92-98). Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. <https://doi.org/10.37068/ue.2011.13>
- Ісаєвич, Я., Железняк, М., Сенькусь, Р. (2009). Енциклопедія. У кн. І. Дзюба, А. Жуковський та ін., *Енциклопедія Сучасної України* (т. 9, с. 206-209). Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України.
- Мяскова, Т. Є. (2014). Особова бібліотека Володимира Боніфатійовича Антоновича: історична доля та сучасний стан. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*, 40, 317-340.
- Сербін, О. О. (2014). Загальна система знань людини в Енциклопедії Дідро та Д'Аламбера як модель систематизаційної організації в епоху Просвітництва. М. Железняк (Ред.), У зб. *Матеріали Третьої міжнародної наукової конференції "Українська енциклопедистика"* (с. 147-162). Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. <https://doi.org/10.37068/ue.2013.20>
- Старостин, Б. А. (1998). Изучение и переводы "Естественной истории" Плиния в России в XVII–XX вв. В кн. *Годичная научная конференция Института истории естествознания и техники* (с. 131-138). Москва.
- Черниш, Н. І. (2009). *Нариси з історії світової енциклопедичної справи*. Київ: Наша культура і наука.
- Paszyński, W. (2014). Czarna legenda "Nowych Aten" Benedykta Chmielowskiego i próby jej przezwyciężenia. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*, 141, 37-59.

REFERENCES

- Chernysh, N. (2009). *Narysy z istorii svitovoi entsyklopedychnoi spravy* [Essays on the history of the world encyclopedia sciences]. Kyiv: Our culture and science [in Ukrainian].
- Dobko, T. (2014). The encyclopedia fund of the Vernadsky National Library of Ukraine: formation and development. In *Proceedings of the 2-d International Conference on Ukrainian Encyclopedia Studies* (pp. 92-98). Kyiv: The NASU Institute of Encyclopedic Research. <https://doi.org/10.37068/ue.2011.13>
- Isayevych, Y., Zhelezniak, M., Senkus, R. (2009). Entsyklopediia [Encyclopedia]. In I. Dziuba, A. Zhukovsky, et al. *The Encyclopedia of Modern Ukraine* (vol. 9, pp. 206-209). Kyiv: The NASU Institute of Encyclopedic Research [in Ukrainian].
- Miaskova, T. (2014). Osobova biblioteka Volodymyra Bonifatiiovycha Antonovycha: istorychna dolia ta suchasnyi stan [The Personal Library of Volodymyr Bonifatiyovych Antonovych: History and Current State]. *Academic Papers of The Vernadsky National Library of Ukraine*, 40, 317-340 [in Ukrainian].
- Paszyński, W. (2014). Czarna legenda "Nowych Aten" Benedykta Chmielowskiego i próby jej przezwyciężenia *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*, 141, 37-59 [in Polish].
- Serbin, O. (2014). General system of human knowledge in The Encyclopedia of Diderot and D'Alembert as a model of a systematic organization in the Enlightenment. In *Proceedings of the 3-d International Conference on Ukrainian Encyclopedia Studies* (pp. 147-162). Kyiv: NASU Institute of Encyclopedic Research. <https://doi.org/10.37068/ue.2013.20> [in Ukrainian].
- Starostin, B. (1999). Izuchenie i perevody "Estestvennoj istorii" Plinija v Rossii v XVII–XX vv. [Study and translations of Pliny's "Natural History" in Russia in the 17th-20th centuries]. In *Proceedings of the Annual Scientific Conference of the Institute of History of Natural Science and Technology* (pp. 131-138). Moscow [in Russian].